

A DÉL-DUNÁNTÚLI NEOLITIKUM KUTATÁSÁNAK FONTOSABB KÉRDÉSEI

Dél-Dunántúl területén a neolitikum kutatása a legutóbbi időkig elhanyagolt állapotban volt. Ez nemcsak Somogy megyére, de Zala és Vas, sőt részben még Baranya megyére is vonatkozik. A legutóbbi évtizedig ugyanis a Dél-Dunántúl területéről csak a későneolitikus lengyeli kultúra emlékeit ismertük meg alaposabban, W o s i n s z k y M ó r, majd D o m b a y J á n o s tolnai, illetve Ibaranyai nagyszabású ásatásai révén.¹ A lengyeli kultúrát megelőző időből viszont az elmúlt évtized néhány kisebb leletmentéséig csak szórányos leletek kerültek elő.²

A nemzetközi kutatás figyelme a legutóbbi években a neolitikum kezdetei felé fordult, a neolitikus forradalom vívmányainak (áttérés a paraszti termelő gazdálkodásra) és terjedésének a felderítésére. Ebből a szempontból a Kárpát-medencének kulcsfontosságú helyzete van, mivel a Közel-Keleten elindult fejlődés hatására a Kárpát-medencét még közvetlenül érintette, de tőle nyugatra és északra már csak a Kárpát-medencében élt népcsoportok közvetítésével jutottak el ennek a gazdasági és társadalmi forradalomnak az eredményei. Kelet-Magyarországon ezen a téren a közelmúltban már jelentős eredmények születtek, a Dunántúl területe azonban teljesen ismeretlen volt, mivel egészen a közelmúltig még azt sem tudtuk, hogy egyáltalán számolhatunk-e a Dunántúlon olyan korai leletanyaggal, amely az Alföld legkorábbi leletanyagának, tehát a Körös-műveltségnek felelhet meg. De ez a kérdés jogosan merülhet fel, mert a Dunántúltól nemcsak keletre, hanem délre eső területen is, Szérmésgben a Körös-kultúra rokon csoportjának, amelyet jugoszláviai lelőhelye alapján Starcevo-kultúrának neveznek, számos lelőhelyét találták meg, még a

Dráva jobb partján is.³ Az Alföldön éppen a legújabb kutatási eredmények bizonyítják, hogy a középső neolitikus Alföldi Vonaldíszes Kerámia létrejöttében a Körös-műveltségnek döntő szerepe volt.⁴ A vonaldíszes kerámia tölti ki ugyanakkor a Dunántúl középső neolitikumát is. Az utóbbi időben néhány leletmentés anyaga részletesen bizonyította ennek a középső neolitikus kultúrának a meglétét a Dél-Dunántúlon.⁵ Felmerül tehát a kérdés, hogy mi volt a vonaldíszes kerámiának az előzménye, miből alakult ki, és melyek voltak a kifejlődés körülményei. Játsszott-e a Körös-kultúra vagy a Körös-Starcevo-kultúra valamilyen kialakító szerepet, és ha igen, milyet?

Közismert, hogy a Dunántúl és a Duna-balparti keskeny sáv fejlődése a neolitikum és a korai és középső rézkor idején párhuzamosan haladt ugyan Kelet-Magyarországgal, de elég erőteljes eltérések voltak közöttük. Úgy látszik, hogy a két terület fejlődése közötti határt a Duna völgye jelentette. A nemzetközi régészeti kutatásnak az volt a véleménye, bár megfelelő bizonyító leletek még nem állottak a rendelkezésére, hogy a Közép-európai Vonaldíszes Kerámia létrejöttében (amelyhez a Dunántúl teljes vonaldíszes fejlődése is tartozik) a Körös-Starcevo-kultúrának nagy szerepe volt.⁶ Az a terület, ahol a Körös-Starcevo-művelődés érintkezhetett azzal a népességgel, amelyből a vonaldíszes kerámia dunántúli etnikuma kialakult, elsősorban a Dunántúl déli és keleti része lehet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia leletanyagában a helyi hagyományok a déli eredetű hatások mellett mindvégig erőteljesebbek voltak, mint Kelet-Magyarországon.

Ennek a kérdésnek a vizsgálata során biztató jele-

1. WOSINSZKY MÓR lengyeli ásatásairól megjelent publikációk a Banner-Jakabffy bibliográfia I. kötetében: (BANNER J.-JAKABFFY I.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest, 1954) „Lengyel” című szó alatt külön összefoglalva a 193. lapon. Továbbá: WOSINSZKY M., Tolnavármegye története. I. Az őskortól a honfoglalásig. Budapest 1896. — DOMBAY J.: AHung 23 (1939) — Uő.: AHung 37 (1960) Uő.: JPMÉ (1958) 53–102 — Uő.: JPMÉ (1959) 55–73.

2. CSALOG J., Dolg 19 (1943) 130–134. — Uő., AÉ (1942) 119–143. — Uő., (ebben a cikkében kőkori leleteket is ismertet), AÉ (1941) 6–14. CSALOGOVITS J., TmM 2 (1936) 15–21. KUZSINSZKY B., A Balaton környékének archeológiája. Budapest 1920, 30, 37. kép 14. sz. edénye a baglyasi őstelepről. — TOMPA F., BRGK 24/25 (1934/35) 29–30, 40.

3. DIMITRIJEVIC S.: Starcevačka Kultura u Slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom podunavlju. Vukovar 1969. A területre vonatkozó irodalmat lásd: KALICZ N.-MAKKAY J., Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubien. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972, 93–105.

4. KALICZ N.-MAKKAY J., Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár 1972, 77–92. — Uők.: A méhtekei agyagistenek. A nyíregyházi Jósza András Múzeum időszaki régészeti kiállításának vezetője. Nyíregyháza 1974.

5. DRAVECKY B., AA 10 (1966) 27–33. Uő., SMF 17 (1970).

6. QUITTA H., PZ 38 (1960) 1–38, 152–188.

ket találtunk arra, hogy a Körös-Starcevo-kultúrának a lelőhelyei a Dunántúlon is, elsősorban a Dél- és Délkelet-Dunántúlon is megtalálhatók. Eddig ismert két legjelentősebb lelőhelye a Tolna megyei Medina és Harc községek területén van. Ezek a lelőhelyeken a szerémségi koraneolitikus leletekkel tökéletesen megegyező emlékek kerültek elő.⁷ Igaz, hogy ez a két lelőhely a Duna völgyéhez közel, a Sió-Kapos csatornák völgyében fekszik, amely folyók völgyei az őskori érintkezésben (kereskedelemben, népcsoportok mozgásában) mindig jelentős szerepet játszottak. Feltehető azonban, hogy alaposabb terepmunka, talán éppen a topográfiai ásatások és terepjárások nyomán magában Somogyban is meg fogjuk találni ennek az időszaknak a leletanyagát. Bár a korai neolitikus és a kifejlett középső neolitikus (azaz a dunántúli vonaldíszes kerámia) emlékanyag között elég jelentős a különbség, – ami miatt többen kételkedtek is az átfejlődés lehetőségében –, azonban a legutóbbi évek kisebb kutatásai során több olyan lelőhely vált ismeretessé, amelyek éppen a kettő közötti átmenetet mutatják. E lelőhelyek egy része a Dunántúl északkeleti és balatonkörnyéki vidékein fordul elő, vagyis ilyen átmeneti lelőhelyekkel Somogyban is számolhatunk. Rendkívül jelentős feladat ennek az átmeneti kornak a minél alaposabb megismerése, mivel ez az egész közép-európai neolitikus (vonaldíszes) fejlődés kulcsa. Igen jelentős lelőhelyek ebből a korszakból Baranyában Szentlőrinc, Fejér megyében Bicske, Tolna megyében Medina (XIX. tábla), a Balaton környékén Vonyarcvashegy és Sármellék, sőt bizonyos szórványos leletek arra mutatnak, hogy a Kisbalaton és a Berek vidékén is lehetnek ilyen korú lelőhelyek (például Vörs).⁸

A kialakult Dunántúli Vonaldíszes Kerámiának (amely szerves része a Közép-európai Vonaldíszes Kerámiának) már számos lelőhelyét ismerjük Somogy megyéből (Kéthely, Kaposvár, Juta; XVIII. tábla, Balatonendréd, Karád, Ráksi stb.).⁹ Figyelemreméltó a ráksi és karádi lelőhelyek, amelyeken a korszak igen ritka emberalakos művészeti emlékei is előkerültek.¹⁰

A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia a fejlődés során változatos emlékcsoportokat hozott létre. Ezek alapján a fejlődés folyamatát és szakaszait is meg tudjuk különböztetni és határozni. Az egyes fejlődési szakaszokat a Régi Dunántúli Vonaldíszes Kerámiának, a Kottafejes díszű Kerámiának és Zselízi Kerámiának nevezzük. Ebben a fejlődésben a Dunántúl délnyugati része, főleg Zala megye területe, és valószínűleg Somogy nagy része is igen sajátos helyzetet foglal el.

Ugyanis amíg a Dunántúl nagy részén megtaláljuk a fejlődés említett fázisait jelző emlékcsoportokat, addig a Dunántúl délnyugati részén, igen sok lelőhelyen, csak az úgynevezett régibb Dunántúli Vonaldíszes Kerámiára jellemző leletanyag került elő, annak ellenére, hogy több ásatást is végeztünk már a szóbanforgó területen. Ezért felmerült a kérdés, hogy vajon a Dunántúl délnyugati része lakatlan volt-e a vonaldíszes kerámia kultúrájának két fiatalabb (kottafejes és zselízi díszítésű) fejlődési szakaszában, vagy netalántán módosítani kellene-e a fenti fejlődési sort, vagy pedig valamilyen ok miatt helyi továbbéléssel kell-e számolnunk. Az ásatásokból előkerült emlékek a továbbélés lehetőségéről győzték meg bennünket. Ugyanis Kustánszegen, Zala megyében¹¹ hiteles ásatás során olyan objektumból, amelyeknek leletanyaga kizárólag a régibb típusú vonaldíszes kerámiát tartalmazta egy-két olyan edénytörredék is előkerült, amelyet más területen már a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia fejlődésének késői szakaszába, a zselízi típusba, illetve korszakba kelteznénk. Egy további fontos dél-dunántúli feladat tehát a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia leletanyagában különválasztani a valóban korai és későbbi típusokat, továbbá felderíteni azt, hogy mi lehetett az oka a retardációnak, a fejlődésben való bizonyos fokú elmaradásnak. A retardációt mindenképpen valamilyen elszigeteltség okozta. Némely korszakban a retardáció rendkívül erőteljesen érvényesült ezen a területen: így a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia idején, továbbá a rézkori balatoni csoport időszakában. A balatoni csoport első szakaszának erőteljes továbbélése (tehát retardálása) figyelhető meg a későbbi szakaszok idején. Lehet, hogy a két korszak hasonló jelenségének közös oka volt: például a nagy erdőségek elválasztó, elszigetelő hatása is szerepet játszhatott.

Az egész neolitikumra vonatkozólag a jövő kutatások elé állíthatjuk a települési összefüggések vizsgálatának igényét: ez elsősorban nagyobb, összefüggő települések feltárását kívánja meg. Egyébként ez a feltétele a temetkezések megismerésének is, mivel a kor temetkezéseit eddig csupán egy-egy sír képviseli elszórtan az egész Dunántúl területéről.

A középső és késő neolitikum átmeneti idejének (tehát a vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra közötti időszaknak) a kutatásában, felderítésében Somogy megye jelentős szerepet kaphat. Ugyanis a legutóbbi évek során sikerült felderítenünk ennek az átmeneti korszaknak az emlékanyagát a Kelet-Dunántúlon.¹² Ezt a szerémségi és magyarországi fő lelő-

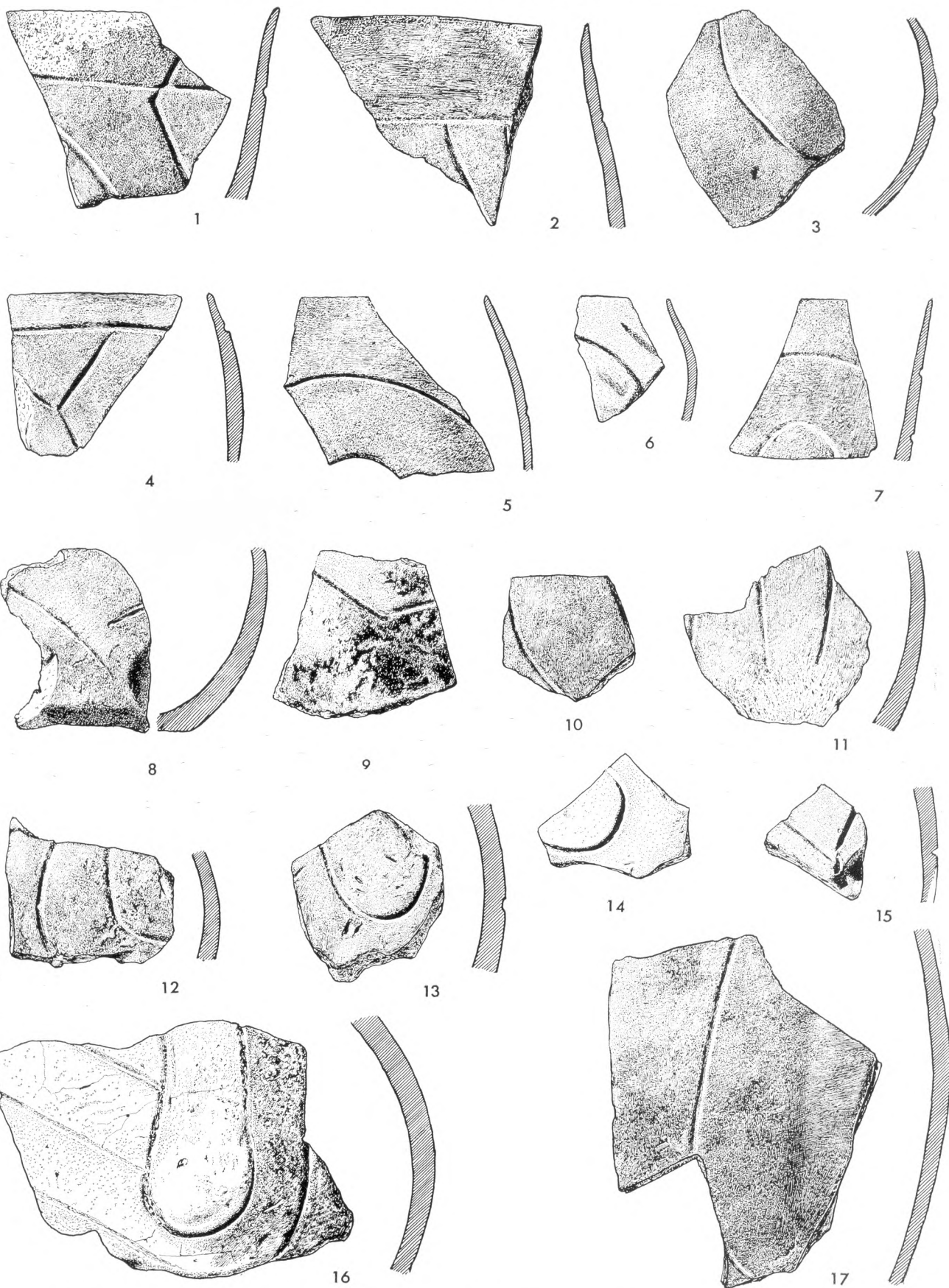
7. KALICZ N.–MAKKAY J.: SzBMF 10 (1972) – Uő., i. m. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. 1972, 93–105.
8. Szentlőrinc: Jerem E. ásatása 1966. RF 20 (1967) 23, Bicske: Makkay J. ásatása 1966, és 1972, 1973, 1974; Medina: Kalicz N. és Makkay J. ásatása 1974; Vonyarcvashegy és Sármellék: BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K., MRT 1. Budapest 1966. 55/1. és 40/1. lelőhelyek. Vörs: Csalog J. gyűjtése a Kis-Balatonban fekvő szigetéről. KBM A

9. DRAVECZKY B., AA 10 (1966) 27–33. – Uő., SMF – 17 (1970.) – DRAVECZKY B.–SÁGI K. TAKÁTS GY., SMF 2 (1964).

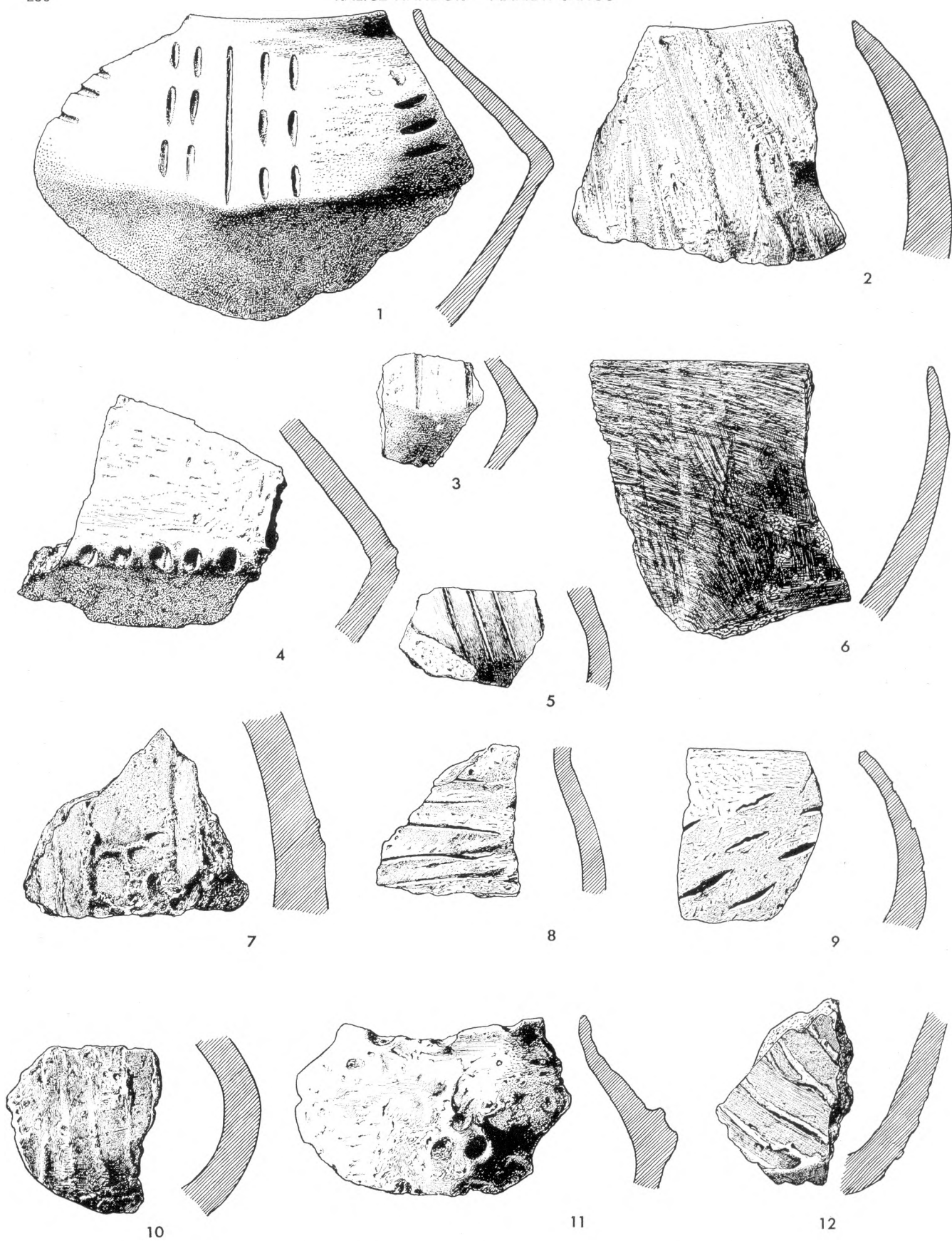
10. DRAVECZKY B., AA 14 (1971) 25–29.

11. MÜLLER R., Régészeti terepjárások a göcseji „Szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971.

12. KALICZ N.–MAKKAY J., AÉ 99 (1972) 3–14. – Uő., i. m. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár 1972, 93–105.

XXII. Juta-Gagarin újkőkori telep felszíni leletei. – Oberflächenfunde einer neolithischen Siedlung.
1:2

XXIII. Medina, újkőkori telep felszíni leletei. – Oberflächenfunde einer neolithischen Siedlung.
1:2

helyei után Sopot-Bicske kultúrának neveztük el. Erre a kultúrára az jellemző, hogy az Észak-Balkánt birtokló úgynevezett Vinca-kultúra népsége hatolt fel északra, elsősorban azon az útvonalon, amelyen a Körös–Starcevo népség (illetve emlékéanyagának határai) is felhúzódott: a Sió–Sárvíz völgyében. Leőhelyei eddig egymástól elég távol, szórványosan találhatóak meg a Dunántúlon, de a bicskei ásatások kétségtelenül bizonyítják, hogy emlékéanyaga olyan önálló kultúra része, amely a szerémségi leletanyagga minden részletében megegyezik. Természetesen a helyi vonaldíszes kerámia népségének (mégpedig a kottafejes-koraszézi kerámiának) a hagyományai is felfedezhetők benne. Jelenleg úgy látszik, hogy a Dunántúl nyugati felén a vonaldíszes kerámia legkésőbbi szakasza, a későneolitikus kerámia élt ebben az időben. Azt azonban nem tudjuk, hogy a Sopot–Bicske kultúra nyugat (a Dunántúl nyugati része) felé milyen távol hatolt el. Elsősorban éppen Somogy megye területén várunk választ erre a kérdésre, főleg topográfiai kutatások révén. Elképzelhető, sőt nagyon valószínű a Kapos völgyében való nyugat felé terjedése, mivel tolnai leőhelyei: Hidas és Izmény egyaránt közel fekszenek a Kapos völgyéhez.

A Sopot–Bicske kultúra jelentősége abban van, hogy egyik fő összetevője lett annak az egész Dunántúlra jellemző későneolitikus kultúrának, amelyet az egész közép-európai komplexumra vonatkozólag, dunántúli leőhelye alapján, a lengyeli kultúrának nevezünk.

A korábbi kutatás kiderítette, hogy a lengyeli kultúrában a helyi vonaldíszes örökségek jelentős szerepet játszottak, az újabb kutatásaink pedig ebben a Sopot–Bicske kultúra döntő jelentőségét ismerték fel.

A lengyeli kultúrában mutatkozó helyi örökségek felismerése azért sem volt nehéz feladat, mert a déli, keleti és északi elterjedési határa szinte hajszálpontosan megegyezik a vonaldíszes kerámia elterjedési határaival. Vagyis a települési terület csaknem teljes azonossága a fejlődés folyamatosságát, az alapnépség továbbélését mutatja. A lengyeli kultúra életében lényeges változás a megelőző korszakhoz (a késői vonaldíszes kerámiához, illetve a Sopot–Bicske kultúrához) képest nem tapasztalható, csupán a kereskedelem szerepe nőtt meg a korábbiakhoz képest. Ez elsősorban a Tokaj-hegyvidéki obszidián, a meleg-tengeri eredetű Spondylus-kagyló ékszer és az első fém, a réz beszerzésére irányult.

A lengyeli kultúra leletanyaga óriási elterjedési területén sok egységes vonás mellett kisebb eltéréseket, helyi színezeteket is mutat.¹³ Az eltéréseknek helyi fejlődésbeli okai voltak. Ezek valószínűleg a vonaldíszes kerámián belüli és a vonaldíszes kerámia és a Sopot–Bicske kultúra közötti (a Sopot–Bicske kultúra

és a későszézi emlékéanyag között) területi elkülönülésből is származhatnak. Érdekes példának említhetjük meg a lengyeli kultúra területi csoportjait. A Dunántúl keleti felén, vagyis körülbelül ott, ahol a Sopot–Bicske kultúra leőhelyei ismeretesek, az jellemző a lengyeli kultúrára, hogy a leőhelyeken a telep és a temető együtt van. Igaz, hogy itt a kelet-magyarországi tiszai kultúrával is egyező ez a jelenség. A Dunántúl keleti felén ennek megfelelően a lengyeli kultúra népségének igen nagy számú temetkezése került elő, és így a temetési ritust egészen jól ismerjük. A Dunántúl középső részén a lengyeli kultúrára az jellemző, hogy a településeken hiányoznak a temetkezések, sőt annyira hiányoznak, hogy kizárólag csak települési helyeket találunk, a temetkezések pedig, egy-egy szórványosan előforduló sírtól eltekintve, ismeretlenek. Somogy megye ehhez a csoporthoz tartozik. A megyéből a lengyeli kultúra sok leőhelyét ismerjük,¹⁴ sőt még települési objektumait is feltárták: az egyik telep ásatásánál földbemélyedő házakat találtak.¹⁵ Egyik igen jelentős leőhelye éppen Marcali területén van, ahol a lengyeli kultúra korai szakaszának gazdag emlékéanyaga került elő.¹⁶ A korai szakasz edénművességére jellemző, hogy az edényeket vörös, ritkábban sárga színű festéssel vagy finom vonalú bekarcolt mintákkal díszítették. Így az edények készítésében az a művészeti színvonal, amely már a vonaldíszes kerámia fazekasaira is jellemző volt, a későneolitikum idején csúcspontját érte el. Mivel a Dunántúl keleti felén a lengyeli kultúrának sok telepét és temetőjét, illetve temetőrészletét tárták már fel, tehát ezt a csoportját viszonylag jól ismerjük, igen fontos volna, hogy a Dunántúl középső sávjában, amelyhez a dél-dunántúli Somogy megye is tartozik, nagyobb ásatással tisztázzuk a települési viszonyait és próbáljuk megkeresni a temetkezési helyeit. Vagyis választ kellene kapni annak a különbségnek az okára, hogy a Kelet-Dunántúllal ellentétben miért és milyen módon különítették el a telepeket a temetőktől.

A lengyeli kultúra kutatásában fontos a fejlődés egyes fázisainak a megállapítása is. A fejlődés fázisai az egész Dunántúlon körülbelül azonos ritmusban követték egymást, azonban a kutatás egyenetlenségei miatt legvilágosabbak ma számunkra a korai fázis jellemzői, kevésbé ismerjük a középső fázis emlékeit, és még csak most kezdjük felfedezni a legkésőbbi szakasz leleteit. Somogyban mindhárom szakasz emlékei előfordulhatnak. Itt elsősorban a középső és különösen a legkésőbbi fázis emlékeinek a kutatása és alapos megismerése lenne szükséges. Ez főleg azért lenne fontos kutatási feladat, mert még most sem látjuk világosan az átmenetet a későneolitikumból a rézkorszakba, amelyet a Dunántúlon valószínűleg

13. KALICZ N., A lengyeli kultúra fejezete a Magyar Régészeti Kézikönyve II. kötetében. Sajtó alatt.

14. DRAVECZKY B., SMF 17 (1970) – DRAVECZKY B.–SÁ-

GI K.–TAKÁTS GY., SMF 2 (1964) – ECSÉDY I., SMK 1 (1973) 277–280.

15. PUSZTAI R., AÁ 83 (1956) 39–44.

16. Makkay J. terepbejárás gyűjtése, 1973.

idegen népesség megjelenése vezetett be. Ennek leletanyaga teljes egészében különbözik a lengyeli kul-

túráétól, és elsőként megismert lelőhelyeinek elterjedése alapján balatoni csoportnak nevezzük.⁷⁷

Kalicz Nándor–Makkay János

17. KALICZ N., VMMK 8 (1969) 83–90. – Uő., Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973. 131–165. – Uő., JPMÉ 14–15 (1969–1970), 1974, 75–96.